İslâmî Dindarlık Bilinci: Bir Grup Müslüman İlâhiyatçının 'Hakikî' Müslümanların Arzu Edilir Nitelikleri Konusunda Oluşturdukları Bilişsel Kurgular[1,2]

Üzeyir OK, *Yard. Doç. Dr.*
Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi

Vinette CROSS, *Dr.*
Birmingham Üniversitesi School of Health Sciences

Atıf/©– Ok, Ü., & Cross, V. (2003). İslâmî dindarlık bilinci: Bir grup Müslüman ilâhiyatçının 'hakikî' Müslümanların arzu edilir nitelikleri konusunda oluşturdukları bilişsel kurgular. *Değerler Eğitimi Dergisi*, *1* (2), 149-171.

Özet– *Bu çalışma, dağarcık ağı (repertory grid) tekniği kullanılarak, Türkiye'deki 20 Müslüman ilâhiyat öğretim görevlisinin 'gerçek' Müslümanların arzu edilir vasıfları ile ilgili bilişsel kurgularını (construction) ortaya koyma denemesidir. Verilerin faktör analizi ve diğer istatistikî yöntem ve teknikler, öğretim görevlilerinin arzu edilen Müslüman niteliklerini temsil eden 200 bilişsel kurgusuna ve bunlardan da 18 bilişsel kurgu grubuna ulaşılmasını sağlamıştır. Bu 18 nitelikler grubu "Diğerkâmlık"tan "Sıkı Çalışkanlık"a ve "Bilişsel Dindarlık"tan "Samimiyet"e kadar dindarlıkla ilgili çeşitli konuları kapsamaktadır. Bu gruplardan önemli olanları, diğerkâmlık, bilişsel dindarlık, dürüstlük ve samimiyet, içtenlik olarak ortaya çıkmıştır. Yazarlar, bu şekilde algılanan İslâmî dindarlık niteliklerinin modern çoğulcu toplumların değer yargılarıyla uzlaşma içinde olup olmadıklarını değerlendirdiler.*

Anahtar Kelimeler– *Bilişsel Kurgu Teorisi, İslâmî Dindarlık Nitelikleri, Dağarcık Ağı, Yanlış Bilinçlilik, Ruhsallık, Din Eğitimi.*

1 Bu çalışmada kullanılan ve orjinal adı "*personal construct theory*" olan teorinin Türkçe karşılığı konusunda güçlük çekilmiştir. Bununla birlikte "construct" kelimesi fiil olarak kullanılması gerektiği yerlerde "*bilişsel kurgu oluşturma*" şeklinde kullanılmıştır. İsim olarak kullanılması gerektiği yerlerde ise sadece "*kurgu*" olarak ifade edilmiştir. Bu kullanımlarda Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğü (1992) referans alınmıştır.

2 Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinden gönüllü katılımcılar olarak bu çalışmaya katkıda bulunan öğretim görevlilerine teşekkür ederiz.

Bireyler ve bu bireylerin ait olduğu gruplar tedricî olarak sosyo-kültürel bağlamlardaki eylemleri aracılığıyla bilişsel kurgu oluşturma veya "*örme*" yoluyla kendi bilinçlerini geliştirirler. Kurumsallaşmış dinler eylemler tarafından araç olarak kullanılabilecek değerli işaretsel (semiotic) araçları sağlarlar. İçselleştirme sürecinden sonra bir birey dünyayı, belirli bir dinî geleneğin sistemleştirilmiş bilişsel aletleri vasıtasıyla görmeye başlayabilir. Din uzmanları bu bakımdan dinî dağarcığın tipik temsilcileri veya kaynakları olarak kabul edilebilirler. Bu çalışma Müslüman ilâhiyat öğretim görevlileri tarafından bilişsel olarak oluşturulan "*hakikî dindarlık*"ın (*genuine religiousness*) arzu edilir niteliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bu çalışmadaki bilinçlilik terimi bir "*iç alan*" (*inner space*) anlamından ziyade (Meadow & Kahoe, 1984, s.151), bir bireyin dünyayı bilişsel olarak temsil etme veya yorumlama biçiminin genel bir yapısını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bilinçlilik düşüncesi Marksist sosyolojideki "*yanlış bilinçlilik*" (*false consciousness*) kavramından esinlenerek kullanılmaktadır ki, "bilgiye ve bilginin üretildiği sürece işaret etmektedir" (Eyerman, 1981, s. 12). Bu tanımdaki bilgi, basit kelime anlamından daha geniş olarak, birinin davranışlarında ortaya çıktığı şekliyle kafa yapısının (*mind*) genel içeriği gibi bir durumu ifade etmektedir. Dinî bilinçlilik çeşitli derecelerde dinî dogmayı referans noktası alan belirli bir bilme (cognising) biçimidir.

Dinî düşüncelerin ve bilginin bilişsel olarak nasıl oluşturulduğu ile ilgili çalışmalar dinî bilinçliliği değerlendirmede çok önemlidirler. Dinler belirli kavramlar, belirli bir dil sistemi ve dolayısıyla da belirli bir bilişsel işleme sistemi sağlarlar. Eyerman'ın da belirttiği gibi (1981, s. 22 ve 121). "Bilinçliliğin diğer bir türü olarak dinî bilinçlilik, insan etkileşimi (interaction) ve çalışması süreci yoluyla şekillenip aracılandırılır. .... (Başat bir işaretsel alet olarak dil) her ne kadar bölük pörçük bir halde olsa ve bilinç altında fark edilse bile bir dünya görüşüne sahip olmak ve realiteye karşı bir tavır alış demektir."

Eğer dünya, yaygın dinî düşüncelerin aracılık ettiği biçimde, üzerinde düşünülmeyen bir tarzda algılanırsa o yanlış bilinçlilik düşüncesini şekillendirir. Çünkü, incelenmeyen dinî inanç potansiyel olarak eğriltilip çarpıtılmaya açıktır (Eyerman, 1981). "Bir bireyin realiteyi yorumlamasında önemli rol oynayan ve sosyal ahengin temellerinden birini

oluşturan din" eğer bir problem olarak ele alınmazsa o zaman o din "bir bireyin veya sosyal grubun ideolojik [olumsuz anlamda] bilincini" (Eyerman, 1981, s. 124) oluşturur.

Çalışmanın Amacı

Diğer dinler gibi, bireyin yaşamını etkileyen geniş çaplı etkileriyle İslâm, mensuplarına lâik, kapitalist, sosyalist veya hümanist bilinçler gibi diğer tür bilinçlerin yanında yaşama rehberlik eden belirli bir tür bilinçlilik önerir. Bu çalışmanın odaklandığı konu, sosyal bir bilim açısından, Müslüman ilâhiyat bilginlerinin *arzu edilir Müslüman niteliklerini*, yani *bir Müslümanın idealleştirilmiş stereotipini* nasıl bilişsel olarak oluşturduklarını bulmaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı şu soruya cevap vermektir: "Müslüman ilâhiyatçıların arzu edilir Müslüman nitelikleri konusundaki düşünceleri/kurguları (bu kurguların tamamı bir arada düşünüldüğünde sosyolojik anlamda -dolaylı olarak- ortaya çıkacak bilinçleri/consciousness) nedir?" Bu ölçekteki bir çalışma genelleme yapmaya izin vermese de bir Müslümanın arzu edilir niteliği ile ilgili sosyal dinî bilincin (cognition) veya halkın dinsel kafa yapısının tabiatı konusunda belirli göstergeler oluşturabilir (Heather, 2000).

Odak noktası, kişisel algılar ve hem bireyler olarak hem de bir grup olarak ilâhiyat uzmanlarının dinî bilinçlerinin ardında ne yattığı konusunda bilgi elde etme arzusu olduğundan dolayı veri elde etmek için bir üçlü dağarcık ağı tekniği (*triadic repertory grid*) kullanılmıştır. Dağarcık ağı tekniği Kelly (1955)'nin *Kişisel Bilişsel Kurgu Oluşturma Teorisi*nden hareketle (Personal Construct Theory) geliştirilmiştir. Teknik, bireyin dünyasını sistematik biçimde kaydetmek ve resmetmek için değerli bir alet olarak yoğun bir biçimde kullanılagelmiştir (Blease, 1986; Burnard & Morrison, 1989; Cross, 1998; Winter, 1992).

Kişisel Bilişsel Kurgu Oluşturma Teorisi

Kelly (1955) *Psychology of Personal Construct* adlı eserinde bireylere deneyimlerini kendi kelimeleriyle tasvir etmek ve tanımlamak için olanak vermek suretiyle kişisel anlamın ortaya çıkmasını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Kelly, bireylerin dünyalarını oluşturan deneyimlerin boyutlarını ve olgularını değerlendirmek için sınırlı sayıda "kurgular" kullandıkları teorisini geliştirmiştir. Bu olgular veya "elemanlar"; in-

sanlar, durumlar, düşünceler vs. olabilir. Kurgular "iyi-kötü", "heyecan verici-sıkıcı", "değerli-değersiz" gibi iki uçlu sıfatlar açısından tanımlanırlar. Alternatif olarak, "belirsizlik içinde neşeleniyor-değişim korkusu içinde" gibi cümle parçaları da kullanılır. Böyle kurguları açığa çıkarmak suretiyle araştırmacı, bireylerin kendi dünyalarını nasıl anladıklarını ve resmettiklerini ortaya çıkarır ve her bireyin yaşamındaki önemli olayları yorumlamak için düzenli olarak kullandığı bireysel kurguların temsil edici bir örneğini elde eder.

Kelly bireysel kurgu teorisini açıklarken bilinçlilik terimini kullanmamış olmakla beraber onun kullandığı *organizasyon çıkarımı* (*organisation corollary*) kavramının "bilinçlilik" kelimesiyle benzerlikleri bulunmaktadır. Ona göre (1955) organizasyon prensibi şu düşünceyi ifade eder: "Her kişi, olayları kendine uygun olarak beklerken, karakteristik olarak kurgular arasındaki olağan ilişkileri kucaklayan bir kurgu sistemi geliştirir" (s. 56).

Her ne kadar dinî bilinçlilik bir insanın bilişsel yapısını oluşturan tek unsur olmasa da o, bir bireyin bilişsel tabiatını şekillendiren çok önemli bir referans noktasını oluşturabilir. Eğer organizasyon prensibi dindar birine uygulanırsa, bir Müslümanın kendine uygun olarak olayları değerlendirmede İslâmî içerikle doldurulmuş kurgular arasındaki olağan ilişkileri içeren dinî bir kurgu sistemi geliştirdiği öne sürülebilir. Kurgu terimi "yorumlanan şey üzerine bir yorum yerleştirmeye" (s. 50) işaret eder. Dolayısıyla bir Müslüman yorumlanan şeyi dinî bir görüşle yorumlar.

Dağarcık Ağı Tekniği

Dağarcık ağı tekniği, temelde bir bireyin kurguları ile onun deneyiminin ögeleri arasındaki ilişkinin yapısını belirten kapalı uçlu bir mülâkat yöntemidir ve aynı zamanda bir araştırmacıya dünyaya o bireyin kurgu sistemi açısından bakma olanağı verir. Kurguları elde etme tekniği, tekniğin kapalılığından istifade eder, yani araştırmacının ön kavramlarının etkisi en az seviyeye indirilir.

Araştırmanın Örneklemi ve Uygulanması

Cross (1998)'un betimlediği protokolü kullanarak bir üçlü dağarcık ağı Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesindeki 20 erkek ilâhiyatçıya (yazarlardan biri de dahil) şahsen uygulanmıştır. Akademik pozisyonları araştırma görevliliğinden doçentliğe kadar değişiklik arz eden deneklerin branşları kelâm, din psikolojisi, din felsefesi, din sosyolojisi, tefsir, hadis, İslâm felsefesidir. Öğretim elemanlarından bazıları fakültede branşlarına ait dersleri aktif olarak vermemektedir. Üniversite Türkiye'nin coğrafî olarak orta doğu bölgesinde, 419 897 nüfuslu bir şehirde bulunmaktadır.

İlk aşamada bir dağarcık ağı formu (bkz. Şekil 1) kullanılarak ilâhiyatçıların her birinden bir elemanlar listesi elde edilmiştir. Bu durumda elemanlar "Müslümanlar"dır. Her katılımcıdan, ister hâlen yaşıyor ister müteveffa olsun dindarlık açısından *en ideal* buldukları tanınmış üç

Şekil 1

Çalışmada Kullanılan Dağarcık Ağı Formu

Elemanlar						
İyi			**Kötü**			
1 Ahmet	2 Mehmet	3 Sevda	4 Nuri	5 Hakan	6 Ali	**Katılımcı**..... **Tarih**.....
						(X) Kurgular (O)
o	o			o		:
	o		o		o	:
o		o	o			:
	o	o	o			:
		o		o	o	:
o	o		o			:
	o		o	o		:
o		o			o	:
				o	o	:
		o	o	o		:

1. Her üçlüdeki iki elemanın ortak yönünü üçüncüsünden farklı olacak bir biçimde düşünün. Diğer bir deyişle, ikisinin ortaklaşa sahip olup üçüncüsünün olmadığı bir şey düşünün.
2. Cevapları iki kelime veya iki cümle parçası veya iki tanımlama biçiminde tire (-) ile ayrılmış olarak yazın.
3. İki elemanın benzer olduğu şekil benzerlik kutbu (X) olarak isimlendirilir.
4. İki elemanın üçüncü elemandan farklı olma durumu da karşıtlık kutbu (O) olarak isimlendirilir.

Müslüman ve aynı şekilde *en az ideal* olarak değerlendirdikleri üç Müslüman daha düşünülmesi istenmiştir. Katılımcılar kod isimler kullanarak bu isimleri listede kendilerine ayrılan yerlere yerleştirmişlerdir. Üçlü dağarcık ağı prosedürünü kullanarak her bir ilâhiyatçının seçilen altı elemandan üçü üzerinde odaklanmaları istenmiştir ki bu üç kişinin kodları ağın her satırında önceden rastgele belirlenmiş kutucuklara karşılık gelmektedir. Sonra deneklere şu soru soruldu: "Sizce bu üç kişiden şu iki kişinin en öne çıkan ve onları üçüncü kişiden ayırt eden dindarlıkla ilgili ortak niteliği (fizikî özellikler hariç) nedir?"

Şekil 2

Dağarcık Ağının Bu Çalışmada Doldurulma Biçiminin Bir Örneği

Elemanlar						**Katılımcı**..... **Tarih**.....	
İyi			**Kötü**				
1 Ahmet	2 Mehmet	3 Sevda	4 Nuri	5 Hakan	6 Ali	**(X)** **Kurgular**	**(O)**
O4	O3	4	2	O1	1	İbadetini yerine getirir	: İbadetinin yerine getirmez
5	O4	2	O2	1	O3	Sözünü tutmaz	: Sözünü tutar
O5	4	O4	O1	2	2	Ramazanda oruç tutar	: Oruç tutmaz
3	O4	O5	O1	2	3	İslâm'a göre giyinir	: İslâm'a göre giyinmez
5	5	O5	1	O2	O2	Kıskanç	: Kıskanç değil
O5	O5	3	O3	2	2	Ebeveynine yardım eder	: Ebeveynine yardım etmez
5	O4	5	O2	O1	2	İstismarcı ve kaba	: Nazik
O4	4	O4	1	1	O2	Doğru sözlü	: Yalancı
5	O5	4	2	O1	O2	Kandırıcı veya dürüst değil	: Kendisine ait olmayanı almaz
5	4	O4	O2	O2	2	Eşini aşağılar	: Eşine karşı naziktir ve onunla ilgilenir

Şekil 1'deki örnekten de görülebileceği gibi birinci satırdaki uydurma isimler, yani Ahmet ve Mehmet yukarıda sorulan sorudaki *iki kişiye* tekabül ediyor ve Hakan da *üçüncü* kişiye tekabül ediyor.

Bu süreç sonucunda elde edilen kelimeler veya sıfatsal yapılar 10 adet iki boyutlu kurgu sağlamıştır. Her katılımcının, oluşturdukları bu ikili 10 kurgunun olumlu olanlarını baz alarak, elemanları oluşturan 6 kişiyi 5 üzerinden (5 arzu edilen niteliğe en çok, 1 de en az sahip olmayı gösterecek şekilde) derecelendirmeleri istenmiştir. Ugandalı Müslüman bayan bir doktora öğrencisi tarafından tamamlanmış bir ağ örneği Şekil 2'de görülebilir.

Verilerin Analizi

İlâhiyatçılardan toplam 200 kurgu elde edilmiştir. Kaçınılmaz olarak benzerlikler, aynılıklar ve semantik eşitlikler ortaya çıkmıştır; dolayısıyla verilerin grup içi analizini yapmak için bu orijinal kurgular, kurgu gruplarına dağıtılmıştır. Feixas, Geldschlager ve Neimeyer (2002) ağ yöntemiyle elde edilen kişisel kurguların analizi için altı ana bölüm altında (*ahlâkî*, *duygusal*, *ilişkisel*, *kişisel*, *zihinsel/düşünsel* ve *değerler/ilgiler*) 45 genel içerik kategorileri sistemi geliştirmişlerdir. Bu çalışmayla onların kurguları genel sınıflandırmaları arasında paralellikler mevcut olmakla beraber, bu çalışmanın yazarları çalışmalarında kendiliğinden ortaya çıkan kategorilere bağlı kalmayı tercih etmişlerdir. Bunun ana nedeni şudur: belirli bir dinî kurgu sistemi daha genel bir yapıdan kategorik olarak farklı olabilir; dolayısıyla onu sistematik olarak anlamak, onun kendi kurgu sistemi içerisinde çalışılmasını gerektirebilir.

Biri İslâmî deneyime sahip iki yazarın her biri birbirlerinden bağımsız olarak bir ön sınıflamada bulundular. Olumlu kurgular hiç kurgu kalmayacak biçimde gruplandırıldılar. Yeni bir kurgular kategorisi oluşturmak için en az dört ayrı katılımcının (örneklemin % 20'si) aynı (veya eşit anlamlısı) ya da semantik eşit anlamlı kurguyu seçmesi arandı. Kavramlar dizinine müracaat edilerek ve ben-

Tablo 1
Katılımcıların Dağarcık Ağındaki Elemanları Olumlu Kurgulara Göre Sayısal Değerlendirmeleri Örneği

		Elemanlar					
Sırası	**Kurgular**	Ahmet	Mehmet	Sevda	Nuri	Hakan	Ali
Birinci	İbadetini yerine getirir	4	3	4	2	1	1
İkinci	Sözünü tutar	5	4	2	2	1	3
Üçüncü	Ramazanda oruç tutar	5	4	4	1	2	2
Dördüncü	İslâm'a göre giyinir	3	4	5	1	2	3
Beşinci	Kıskanç değil	5	5	5	1	2	2
Altıncı	Ebeveynine yardım eder	5	5	3	3	2	2
Yedinci	Nazik	5	4	5	2	1	2
Sekizinci	Doğru söyler	4	4	4	1	1	2
Dokuzuncu	Kendisine ait olmayanı almaz	5	5	4	2	1	2
Onuncu	Eşine karşı naziktir ve onunla ilgilenir	5	4	4	2	2	2

zerliklere dayanarak oluşturulan nihaî kategoriler, bir ortak anlaşmaya varıncaya kadar tartışıldı.

Her kurgu grubunun göreceli önemini belirlemek için daha fazla analiz de yapılmıştır. Gordon (1968)'un "*ilk kurgu cevapları daha sonra elde edilenlere göre daha öndedir*" varsayımı dikkate alınarak kurgulara farklı bağıl değerler uygulanmıştır; böylece ağda ilk sıralamada yer alan orijinal kurgulara daha büyük değerler atfedilmiştir (bkz. Tablo 1 ve 2).

Her ağdaki elemanların ilk olumlu kurguya göre katılımcılar tarafından yapılan orijinal sayısal değerlendirilmeleri 10 ile, ikinciler 9, üçüncüler 8 sayıları ile çarpıldı. Bu işlem 1 sayısı ile çarpılan onuncu kurguya kadar devam etti. Sonra da çıkan sonuçların toplaması yapıldı (bkz. Tablo 2).

Sonuç olarak, Tablo 3 ve 4'te de görüleceği gibi ilgili sayıyla çarpılarak elde edilen kurguların toplamları yazarların oluşturduğu ilgili kurgu gruplarına dağıtıldı. Eğer aynı katılımcının aynı kurgu grubuyla ilgili iki kurgusu var idiyse o zaman bu iki kurgunun toplamları birbirine eklendi ve sonra da ilgili kurgu grubuna eklendi.

Her katılımcının dağarcık ağı sayısal değerlendirmeleri (bkz. Tablo 1) Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paketi (SPSS 10.0) kullanılarak faktör ana-

Tablo 2
Elemanların Kurgulara Göre Katılımcılar Tarafından Yapılan Sayısal Değerlendirilmelerinin Farklı Sayılarla Çarpımları Örneği

		Elemanlar						
Sırası	**Kurgular**	Ahmet	Mehmet	Sevda	Nuri	Hakan	Ali	Toplam
Birinci	İbadetini yerine getirir	40	30	40	20	10	10	150
İkinci	Sözünü tutar	45	36	18	18	9	27	153
Üçüncü	Ramazanda oruç tutar	40	32	32	8	16	16	144
Dördüncü	İslâm'a göre giyinir	21	28	35	7	14	21	126
Beşinci	Kıskanç değil	30	30	30	6	12	12	120
Altıncı	Ebeveynine yardım eder	25	25	15	15	10	10	100
Yedinci	Nazik 20	16	20	8	4	8	76	
Sekizinci	Doğru söyler	12	12	12	3	3	6	48
Dokuzuncu	Kendisine ait olmayanı almaz	10	10	8	4	2	4	38
Onuncu	Eşine karşı naziktir ve onunla ilgilenir	5	4	4	2	2	2	19

Tablo 3

*200 Kurgu ve Onların Kurgu Gruplarına Göre Sınıflandırılması**

1. İYİ SOSYAL İLİŞKİ

Sosyal (19) 132 · İyi komşuluk ilişkilerine sahip (6) 105 · İlişkileri menfaate dayanmayan (7) 46 · Çıkarı esas almaz (8) 114 · İnsanların iyiliğini düşünür (3) 69 · İnsanı kazanır (16) 176 · Samimiyet kurabilir (16) 81 · Ancak samimî bulduğu insanlarla ilişki kurar (12) 19

2. DİĞER İYİ SOSYAL İLİŞKİ

Uyum sağlayıcı: *Uysal (18) 22 · İnsanların suyuna göre gidebilir (3) · 44 Uyumlu (2) 189*

Konuşma özelliği: Az konuşur (19) 44 · Açık sözlü (15) 135 · Gıybetten sakınır (4) 96

Vefakârlık: Vefakâr (4) 120 · Vefakârlık (5) 57

Aileye Bağlılık: Aile hayatına çok bağlı (10) 144 · Aile ile sıkı fıkı (15) 42 · Ailesini ihmal etmez (2) 48 · Akrabalarıyla irtibatı kesmez (2) 44

Muhtelif diğerleri: Özel yaşama saygılı (ilgilenmez) (15) 90 · Kıskanç değil (4) 16

3. İYİ KİŞİLİK

Halim (17) 18 · Hilm (yumuşak huylu) (3) 180 · Nazik (4) 60 · Nazik (5) 153 · Saygılı (18) 154 · Sevecen (19) 100 · Sevecen ve samimî (14) 105 · Sevgi (5) 80 · Sıcak canlılık (hoş sohbet) (5) 108 · Güler yüzlü (16) 70

4. TEVAZU

Alçak gönüllü (4) · 190 Alçak gönüllü (19) 21 · Başkalarını küçümsemez (6) 76 · Gösterişten uzak (6) 180 · Mütevazı (6) 171 · Mütevazı (18) 176 · Tevazu (7) 200 · Tevazu sahibi (19) 147 · Yapar, övünmez (7) 102

5. DİĞER İYİ KİŞİLİK

Dış görünüm: Dış görünümü güven verir (12) 168 · Kibar ve yakışıklı (14) 20 · Sakalı yok (14) 72

Siyaset: Siyaseti kullanabilir (16) 46 · Siyasî olayları dinî çerçevede değerlendirir (10) 66

Muhtelif diğerleri: Mert (13) 68 · Sağ duyulu (17) 60 · Kendini gerçekleştirmiş (20) 34 · İyi niyetli (6) 160 · Haddini bilen (6) 42 · Nefsine düşkün değil (3) 80 · Paracı değil (2) 76

6. ÇOK BİLGİLİLİK

Bilge (13) 34 · Bilgi (5) 154 · Bilgili (3) 21 · Bilinçli (17) 76 · Dinî bilgisi var, hafız ve Kur'an okuyor (10) 56 · Dini çok iyi bilir (9) 120 · Dini iyi bilir (11) 160 ·

7. LİBERALLİK

Açık ve geniş görüşlü (16) 171 · Aklın gücüne inanır (20) 15 · Bağımsız düşünebilen (20) 120 · Bilimsel araştırmayı seviyor (14) 136 · Değişen dünya şartlarına uyar (16) 72 · Demokratik (8) 23 · Geleneklere bağlı değil (16) 24 · Geniş fikirli (20) 57 · Her fırsatta dini sorgular (10) 98 · Lâiklikle dindarlık arasında denge sağlamış (20) 162 · Sivil ve hürriyetçi (8) 125 · Tarikatı yok (14) 120 · Yenilikçi (14) 45 · Yeniliklere açık (6) 22 · Yeniliklere açık (18) 114

8. MÜSAMAHAKÂR

Herkese hoşgörülü (11) 19 · Herkesi Müslüman kabul eder (14) 40 · Hoşgörülü (14) 153 · Hoşgörülü (16) 78 · Hoşgörülü (17) 135 · Hoşgörülü (18) 189 · Merhamet (3) 154 · Şefkatli (3) 132

9. SAMİMİYET VE İÇTENLİK

İçi dışı bir (1) 162 · Sözlerinde samimî (1) 22 · Doğal olarak samimî (12) 108 · İçi dışı aynı (samimî) (15) 72 · İçtenlik (5) 210 · İçtenlik (13) 54 · İçtenlikli (1) 68 · Samimî (1) 170 · Samimî (9) 180 · Riyakâr değil (içten) (8) 189 · Samimî olduğu bütün davranışlarından bellidir (12) 40 · Samimî, özverili (12) 190 · Samimiyet (7) 19 · Samimiyet (11) 210

10. RİTÜEL DİNDARLIK

Dinde eylem yapmanın gerekli olduğunu düşünür (aksiyoncu) (12) 85 · Düzgün ahlâkî yapıya sahip (6) 60 · İbadete düşkün (1) 115 · İbadete düşkün (10) 153 · İbadetlerine düşkün (4) 126 · İbadetlerini yerine getirir (19) 144 · İbadette samimî (2) 210 · İslâm'ı yaşamak (13) 144 · Namazında düzenli (2) 105 · Namazlarını kılar ve tesbihat yapar (14) 133 · Zekât verir (18) 84

11. BİLİŞSEL DİNDARLIK

Allah'a tam bir teslimiyet (9) 144 · Din dünyası İslâm'dan oluşuyor (9) 42 · Dinî kültürü yerel kaynaklar üzerine bina edilmiş olan (9) 68 · Dinde çıkarcı değil (11) 171 · Dine inandığı için bağlıdır (11) 138 · Dinî esaslara kayıtsız şartsız inanması (10) 190 · Dini içselleştirmiş (9) 180 · Dinî kurum ve kuruluşların bütününe saygılı (10) 120 · Dini savunmak için kendini feda eder (2) 120 · Hakka güven (5) 19 · Her şeyini din için feda edebilir (12) 162 · İhlâslı (7) 168

12. ÇALIŞKANLIK

Çalışkan (17) 152 · Coşku, gayret (5) 42 · Disiplinli (7) 84 · İyi bilim adamı (20) 105 · Kabiliyetli (11) 54 · Üretici (7) 162 · Verilen işi yapar (2) 22 · Yüksek kaliteli (20) 63

* Her kurgunun sonunda parantez içindeki sayılar 20 katılımcıdan her birini temsil eder ve onların yanındaki numaralar da orijinal skorların yukarıda bahsedilen çarpımlar sonucu elde edilen rakamları temsil etmektedir.

Tablo 3'ün devamı

*200 Kurgu ve Onların Kurgu Gruplarına Göre Sınıflandırılması**

13. İLKELİLİK

Ahlâkî ölçülerden ödün vermez (10) 25 · Değerleri feda etmeyen (8) 133 · Derinliği olan (8) 68 · İlkeli (8) 152 · İlkeli (13) 171 · İnandıkları gibi yaşar ve taviz vermez (9) 105 · Köklü muhasebesi olan (8) 38 · Kişilikli (11) 92 ≠ Prensipli (17) 133

14. TUTARLILIK

Gençliğinden itibaren aynı tutumda olması (10) 192 · Sözü ameli bir olan (6) 138 · Tutarlı (20) 200 · Tutarlılık (5) 160

15. GÜVENİLİRLİK

Adamı satmaz (4) 80 · Güven veren (7) 147 · Güvenli (15) 48 · Her zaman güvenilir (18) 44 · Sır saklar (15) 105

16. ADALETLİLİK

Adaletli (16) 220 · Başkasının hakkını gözetir (12) 88 · Hakşinas (17) 126 · Herkese karşı adaletli (11) 147 · Liyakat sahibi insan kim olursa hakkını verir (11) 51

17. DÜRÜSTLÜK

Kazancın kaynağına dikkat eder (19) 84 · Doğru sözlü (1) 138 · Doğru sözlü (15) 150 · Dürüst (1) 144 · Dürüst (6) 175 · Dürüst (7) 120 · Dürüst (13) 100 · Dürüst (17) 220 · Dürüst tüccar (15) 96 · Her konuda dürüst (11) 105 · Saf kalpli (16) 140 · Söz ve fiilin doğru olması (13) 200 · Sözünde durur (17) 105 · Sözüne sadık (4) 48

18. DİĞERKÂMLIK

Allah için malda fedakârlık yapar (2) 136 · Allah rızası için çok fedakâr (14) 160 · Başkalarının derdiyle ilgilenen (8) 75 · Darda kalana yardım eder (1) 63 · İnsanların sorunlarıyla ilgilenir (19) 60 · Toplumsal sıkıntı ve problemlere karşı duyarlı (15) 18 · Cömert (4) 135 · Cömert (17) 36 · Cömert (18) 200 · Cömert (19) 184 · Diğerkâm (4) 28 · Diğerkâm (18) 90 · Fedakâr (1) 126 · Fedakâr (7) 72 · Fedakârlık (5) 95 · Karşılık beklemeyen (13) 120 · Karşılık beklemez (1) 34 · Özverili (3) 105 · Yardımsever (3) 144 · Yardımsever (12) 147 · Yardımsever (15) 63 · Yardımsever (19) 220

lizine tâbi tutuldu. Kurgular arasındaki ilişkinin yorumunu kolaylaştırma amacıyla verileri daha basit modellere indirgemek için Principal Component çıkarımı ve Varimax orthogonal rotasyonu hesaplandı. Her bir ağdan çıkarılan faktörlerin sayısı Kaiser Kriter'iyle belirlendi; yani sadece birden büyük gizli köklere sahip faktörler elde edilmiş oldu. 0.40'ın altındaki faktör dolumları (loadings) dikkate alınmadı (Child, 1970).

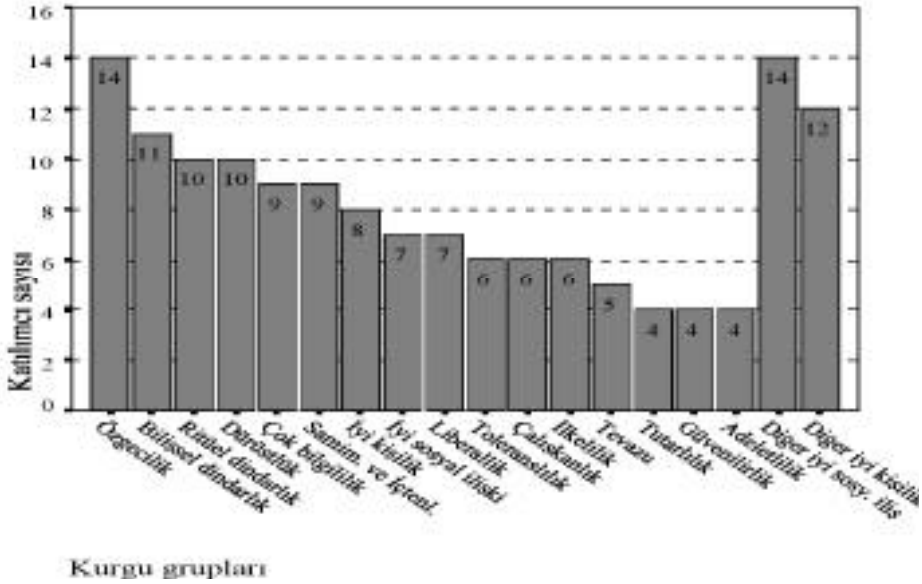
Bulgular

Orijinal Kurguların Gruplandırılması

18 kurgu grubuna ayrılan 200 kurgu (sadece arzu edilen nitelikler) Tablo 3'te sunulmuştur. Arzu edilmeyen niteliklerin analizi bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 3'ten de anlaşılacağı üzere kurgu grupları arasında bir paralellik derecesi bulunmaktadır. Örneğin, *Dürüstlük*, *Adaletlilik*, *Güvenilirlik*, *Tutarlılık* ve *Samimiyet* ve *İçtenlik* kurgu grupları tamamen bir birbirinden ayrı şeyler olarak düşünülemez. Yine *Mütevazılık* kurgu grubu *İyi kişilik* kurgu grubunun bir alt dalı olarak düşünülebilir. Yine kişi hümanist bir *Diğerkâmlık (özgecilik)*ı dinî güdümlü bir *Diğerkâmlık*tan, veya *Ritüel dindarlığı*, *Bilişsel dindarlık*tan ayrı düşünemez. Bazı

Şekil 3
18 Kurgu Grubunun Her Birine Düşen Katılımcıların Sayısı

kurgular onların başka kurgu grupları içerisinde ele alınabileceğini göstermek için italikle sunulmuştur. Örneğin, *Ritüel dindarlık* kurgu grubu içindeki *İbadette samimî* kurgusu *Samimîlik ve içtenlik* kurgu grubu içerisinde de değerlendirilebilir.

Görüldüğü gibi bazı katılımcılar aynı kurgu grubu içinde sayılan birden fazla kurgu belirlemişlerdir. Bununla birlikte, tekrarlar tek olarak kabul edilerek katılımcıların kurgu gruplarına dağılımı (frekansı) Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3'te görüleceği üzere katılımcıların çoğu (n=149) *Diğerkâmlık* (başkalarına karış duyarlı ve onların sorunlarıyla ilgilenen) ile ilgili kurgular seçmişlerdir. Buna karşılık, sadece dörder katılımcı *Adaletlilik*, *Tutarlılık* ve *Güvenilirlik* kurgu gruplarını seçmiştir.

Kurgu Gruplarının Göreceli Önemi

Aşağıdaki tabloda (Tablo 4) yukarıda açıklandığı üzere katılımcıların dağarcık ağındaki sayısal değerlendirmelerinin farklı sayılarla çarpımı yoluyla elde edilen değerler toplanmış ve yerleştirildikleri kurgu grupları içerisinde yeniden sunulmuştur.

Tablo 4 iki şekilde analiz edilebilir: (*i*) katılımcının bir satırda grileştirilerek gösterilen en yüksek skoru o kişinin ana kurgu grubunu gösterebilir. Örneğin, birinci katılımcının birinci satırdaki kurgu skorlarının toplamı olan 422 en yüksek sayıdır ve *Samimiyet ve içtenlik* kurgu grubuna tekabül eder ki bu o kişinin ana kurgu grubu anlamına gelir. 20 katılımcının her biri bu şekilde incelenebilir. Buna mukabil, bir sütundaki en yüksek sayı (kalınlaştırılarak gösterilmiş) o kurgu grubuna verilmiş en yüksek dereceye sahip olan kişiyi gösterir. Bununla birlikte, o kurgu grubu o katılımcının ana kurgu grubu olduğu anlamına gelmez.

Tablo 4'ten anlaşıldığı kadarıyla iki ana kurgu grubu olan *Liberallik* ile *Bilişsel dindarlık* üç ayrı katılımcı tarafından kendilerinin ana kur-

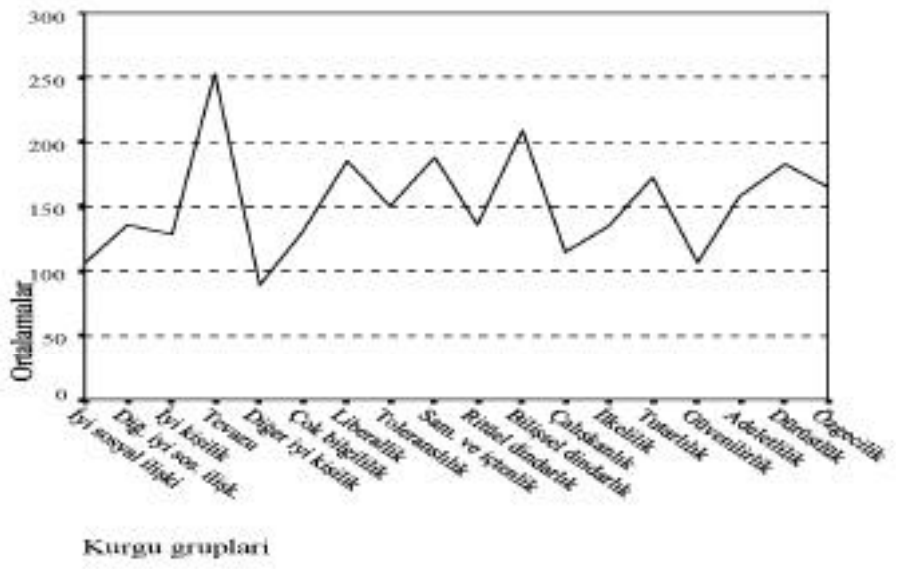
Tablo 4

Sayısal Olarak Değerlendirilen Bireysel Kurguların Kurgu Gruplarına Dağılımı

Katılımcılar	İyi sosyal ilişki	Diğer iyi sosyal ilişki	İyi kişilik.	Tevazu	Diğer iyi kişilik	Çok bilgililik	Liberallik	Müsamahakâr	Samimiyet ve içtenlik	Ritüel dindarlık	Bilişsel dindarlık	Çalışkanlık	İlkelilik	Tutarlılık	Güvenilirlik	Adaletlilik	Dürüstlük	Diğerkâmlık
1									**422**	115							282	223
2		281			76					**315**	253	22						136
3	69	44	180		80	211		**286**									249	
4		**232**	60	190						126					80		48	163
5		57	**341**			154			210		19	42		160				95
6	105			**427**	160		22			60				138			175	
7	46			**302**							168	246			147		120	72
8	114						148		189		190		**291**					75
9						120			180		**639**		105					
10		144			66	56	98		19	153	**342**		25	192				
11						160		19	210		**309**	54	92			198	105	
12	19				168	81			**338**	85	162					88		147
13					68	160			54	144	20		171				**300**	120
14			105		92		**301**	193		133								160
15		**267**							72						153		246	81
16	257		70		46		**267**	78								220	140	
17		22	18		60	76		135				152	133			126	**325**	36
18		44	154	176			114	189		84	69				44			**290**
19	132		100	168						144							84	**464**
20					76	152	**354**				133	168		200				
Top.	742	1091	1028	1263	892	1170	1304	900	1694	1359	**2304**	684	817	690	424	632	**1825**	**2311**
Ort.	106	136	129	253	89	130	**186**	150	**188**	136	**209**	114	136	173	106	158	183	165

Şekil 4

Kurgu Gruplarının Elde Eldilen Ortalamalarına Göre Önem Dereceleri

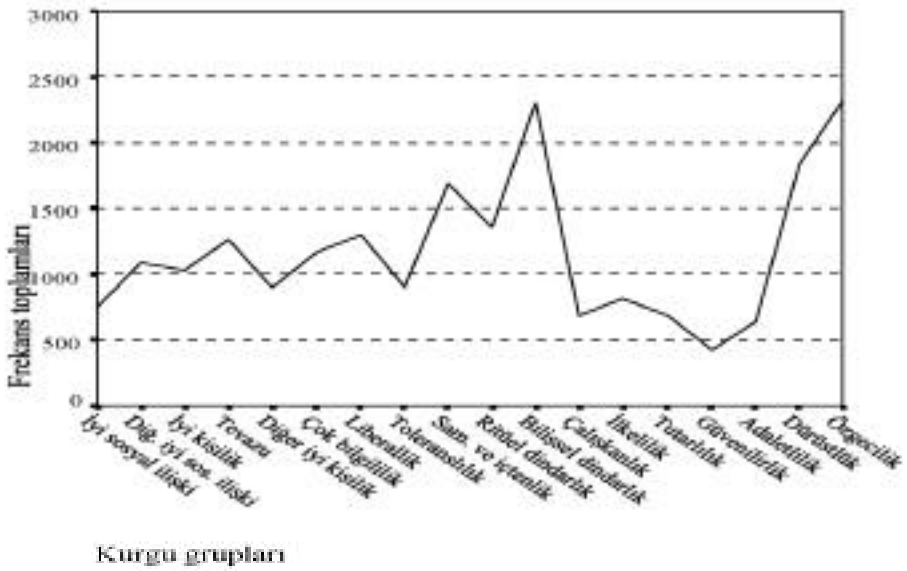
gu grubu olarak seçilmiştir. Benzer bir şekilde *Tevazu, Samimiyet ve içtenlik, Dürüstlük* ve *Diğerkâmlık* kurgu gruplarının her biri iki ayrı katılımcı tarafından kendilerinin ana kurgu grubu olarak seçilmiştir. Katılımcılar arasında fikir birliğinin büyüklüğü bu kurgu gruplarının anahtar rolünü (önemini) gösterebilir.

Tablo 4'ün son iki satırında görüldüğü gibi, belirli bir kurgu grubuna yukarıda anlatılan matematiksel işlem sonucu verilen değerlerin ortalamaları ve frekans toplamları o kurgu grubunun diğerleri arasındaki önemi veya üstünlüğü konusunda ipuçları sağlar. Karşılaştırmayı kolaylaştırma amacıyla her kurgu grubunun ortalaması (Şekil 4) ve frekans toplamları (Şekil 5) aşağıda sunulmuştur.

Şekil 4 ve 5'in karşılaştırılmasından görüleceği üzere *Diğerkâmlık* kurgusu en yüksek frekans toplamına sahip, *Bilişsel dindarlık* ikinci, *Dürüstlük* üçüncü ve *Samimiyet ve içtenlik* dördüncü vd. Bununla birlikte ortalamalara bakıldığında görülen odur ki *Mütevazılık* birinci yeri alıyor, *Bilişsel dindarlık* ikinci, *Samimiyet ve içtenlik*

Şekil 5

Kurgu Gruplarının Elde Eldilen Frekans Toplamlarına Göre Önem Dereceleri

üçüncü, *Liberallik* dördüncü vd. İki şeklin karşılaştırılmasından anlaşıldığı kadarıyla belirli bir kurgu grubunun frekans toplamıyla belirlenen göreceli önemi zorunlu olarak ortalaması toplamının belirlediği öneme (üstünlüğe) karşılık gelmiyor.

Dolayısıyla, bir kurgu grubu yüksek bir frekansa sahip olabilir (yani pek çok insanın kurguları bu kategoride yer alabilir) fakat o daha küçük bir frekansa sahip olan ancak daha yüksek bir ortalaması olan diğer bir kurgu grubu kadar her zaman önemli olmayabilir. İnsana kurgu gruplarının göreceli önemi konusunda karar verme olanağı vermeyen bu karşılaştırmadaki belirsizliğe rağmen, eğer Şekil 3, 4, 5 ve Tablo 4'deki veriler birlikte değerlendirilirse en azından, *Diğerkâmlık, Bilişsel dindarlık, Dürüstlük*, ve *Samimilik ve içtenlik*'ten oluşan 4 kurgu grubunun diğerlerine nazaran daha önemli olduğu ortaya çıkıyor görünmektedir.

Faktör Analizi

İki faktör elde edilen üç katılımcı hariç bütün katılımcılardan tek faktör elde edilmiştir. Bu, katılımcıların çoğunun arzu edilir Müslüman nitelikleri konusunda tek bir kurgu sistemine sahip oldukları anlamına gelir. Child'in (1970) belirttiği gibi her faktördeki faktör

Tablo 5

Tek Faktör Matrisinin İki Örneği

KATILIMCI 3		KATILIMCI 9	
Kurgular	**Faktör Skoru**		**Faktör Skoru**
Merhametli	.991	Dini içselleştirmiş	.996
Şefkatli	.991	Samimî	.992
İnsanların iyiliğini düşünür	.979	Allah'a tam bir teslimiyet	.992
Yardımsever	.955	Sarsılmaz bir iman	.992
Özverili	.924	Dini çok iyi bilir	.992
İnsanların suyuna göre gidebilir	.922	İnandıkları gibi yaşar ve taviz vermez	.986
Hilm (yumuşak huyluluk)	.917	Dinî kültürü yerel kaynaklar üzerine bina edilmiş olan	.979
Nefsine düşkün değil	.886	Metafizik tecrübenin farkına varmış	.976
Erdem	.862	Din dünyası İslâm'dan oluşuyor	.963
Bilgili	.862	Zihin ortamlarını İslâm oluşturur	.961

Extraction Method: Principal Component Analysis.

skorları ve yüklemelerinin (loadings) büyüklük sırasına göre yukarıdan aşağıya doğru mülâhaza edilmesi önerilir; çünkü en yüksek değerlere sahip olanlar, faktörün "*lezzetini*" verirler. Örnekleme amacıyla, Tablo 5'te tek faktör tablosunun iki ve Tablo 6'da iki faktör tablosunun bir örneği sunulmuştur.

Üçüncü katılımcının ilk üç kurgusu olan, "*Merhametli*", "*Saf kalpli*" ve "*İnsanların iyiliğini düşünür*" kurgularının o faktörün temel kurgularını temsil ettiği kabul edilebilir. Bu faktör geniş çapta bir *Müsamahakâr* anlamını temsil eder. Yine, dokuzuncu katılımcının üç kurgusu olan "*Dini içselleştirmiş*", "*Samimî*" ve "*Allah'a kesin boyun eğiş*" kurguları geniş oranda *Bilişsel dindarlık* kurgusunu temsil etmektedir.

Tablo 6

İki Faktör Matrisine Yedinci Katılımcıdan Bir Örnek

FAKTÖR I	Faktör skoru	FAKTÖR II	Faktör skoru
Dini savunmak için kendini feda eder.	998	Akrabalarıyla irtibatı kesmez	.971
Allah için malda fedakârlık yapar	.997	Uyumlu	.931
İbadette samimî	.976	Verilen işi yapar	.914
Namazında düzenli	.972	Ailesini ihmal etmez	.442
Paracı değil	.957		
Ömrünü Allah rızasına adamış	.938		

Tablo 7
Kurgu Gruplarının Faktör Analizleri Sonuçlarıyla Karşılaştırılması

Katılımcılar	En yüksek ilk üç kurgu grubu	I. Faktördeki ilk üç kurgu	% Var.	II. Faktördeki İlk Üç Kurgu	% Var.	Cım %Var.
1	Samimiyet ve içtenlik Dürüstlük Diğerkâmlık	Samimî İçtenlikli Karşılık beklemez	94.824			
2	Ritüel dindarlık Diğer iyi sosyal ilişki Bilişsel dindarlık	Dini savunmak için kendini feda eder Allah için malda fedakârlık yapar İbadette samimî	65.956	Akrabayla irtibatı kesmez Uyumlu Verilen işi yapar	27.989	93.945
3	Müsamahakâr Diğerkâmlık Çok bilgililik	Merhamet Şefkatli İnsanların iyiliğini düşünür	86.523			
4	Diğer iyi sosyal ilişki Tevazu Diğerkâmlık	Vefakâr Nazik Gıybetten sakınır	94.672			
5	İyi kişilik Samimiyet ve içtenlik Tutarlılık	Sıcak canlılık (hoş sohbet) Coşku, gayret Nazik	95.435			
6	Tevazu Dürüstlük Diğer iyi kişilik	İyi niyetli Gösterişten uzak Haddini bilen	84.675			
7	Tevazu Samimiyet ve içtenlik Bilişsel dindarlık	Dürüst Yapar övünmez İhlâslı	77.482	Disiplinli Üretici olması Güven veren	12.783	96.731
8	İlkelilik Bilişsel dindarlık Samimiyet ve içtenlik	Değerleri feda etmeyen Demokratik İnançta samimîlik ve bağlılık	96.644			
9	Bilişsel dindarlık Samimiyet ve içtenlik Çok bilgililik	Sarsılmaz bir iman Zihin ortamlarını İslâm oluşturur Dini içselleştirmiş	96.644			
10	Bilişsel dindarlık Tutarlılık Ritüel dindarlık	Tasavvufla bağlantısı var Siyasî olayları dinî çerçevede değerlendirir	70.750	Aile hayatına çok bağlı İbadete düşkün Gençliğinden itibaren aynı tutumda olması	11.110	81.860
11	Bilişsel dindarlık Samimiyet ve içtenlik Adaletlilik	Dini bilgisi var, hafız ve Kur'an okuyor Her konuda dürüst Dinde çıkarcı değil	92.145			
12	Samimiyet ve içtenlik Diğer iyi kişilik Bilişsel dindarlık	Dine inandığı için bağlıdır Dış görünümü güven verir Her şeyini din için feda edebilir	92.145			
13	Dürüstlük İlkelilik Çok bilgililik	Samimî, özverili Karşılık beklemeyen Dürüst İhlâslı	97.819			

Tablo 6'da görüldüğü gibi ikinci katılımcının birinci faktöründeki ilk üç kurgu olan "*Dini savunmak için kendini feda eder*", "*Allah rızası için parasını feda eder*" ve "*İbadetinde samimî*" kurguları ritüel ve bilişsel dindarlığın bir birleşimini temsil etmektedir. İkinci faktördeki kurgular ise genel olarak "*İyi sosyal ilişki*" kurgu grubuyla ilgilidir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, her katılımcının faktör yüklemesinde yer alan ilk üç kurgu ile onların Tablo 4'te yer alan en yüksek üç kurgu

Tablo 7'nin devamı

Kurgu Gruplarının Faktör Analizleri Sonuçlarıyla Karşılaştırılması

Katılımcılar	En yüksek ilk üç kurgu grubu	I. Faktördeki ilk üç kurgu	% Var.	II. Faktördeki İlk Üç Kurgu	% Var.	Cım %Var.
14	Liberallik Müsamahakâr Özverililik ve diğerkâmlık	Herkesi Müslüman kabul eder Sakalı yok Yenilikçi	95.304			
15	Diğer iyi sosyal ilişki Dürüstlük	Toplumsal sıkıntı ve problemlere karşı duyarlı Açık sözlü	100.000			
16	Gönenilirlik Liberallik İyi sosyal ilişki	Dürüst tüccar Adaletli Saf kalpli	83.041			
17	Adaletlilik Dürüstlük Çalışkanlık	Güler yüzlü Sağduyulu Hoşgörülü	93.080			
18	Müsamahakâr Diğerkâmlık Müsamahakâr	Prensipli Saygılı Her zaman güvenilir	94.193			
19	Tevazu Diğerkâmlık Ritüel dindarlık	Zekât verir Sevecen Yardımsever	881.240			
20	Cömert Liberallik Tutarlılık	Lâiklikle dindarlık arasında denge sağlamış Kendini gerçekleştirmiş	96.556			
	Çalışkanlık	Yüksek kaliteli				

grubu arasında paralellikler göze çarpmaktadır. Analiz ve karşılaştırma yapmak için bir zemin oluşturmak amacıyla, her katılımcının dağarcık ağı faktör analizinde ortaya çıkan ilk üç kurguları ile onların Tablo 4'te sunulan ilk üç kurgu grubu aşağıda Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7'de görüldüğü gibi katılımcıların faktör yüklemelerindeki ilk üç kurgu ile orijinal kurgularının farklı sayılarla çarpılarak elde edilen skorlarına göre yerleştirildiği ilk üç kurgu grubu arasında çakışmalar bulunmaktadır.

Bu, bireysel tercihlerin sıklıkla başat olarak 18 kurgu grubundan birine odaklandığı anlamına gelmelidir. Böylece faktör analizlerinin sonuçları ve oluşturulmuş 18 kurgu grubu birbirlerini teyit etmiş olmaktadırlar.

Tartışma

"Bir grup Müslüman ilâhiyatçının arzu edilir Müslüman nitelikleri konusundaki bilincinin tabiatı nedir?" sorusuna bir cevap arandı ve 200 bireysel kurgu, 18 kurgu grubu ortaya çıkardı. Bu kurgu gruplarının beraberce seçilen örneklem grubunun ideal dindarlık konusundaki bilincini yansıttığı farz edilmektedir.

Hem 18 kurgu grubuna dağıtılan kurgular arasında hem de kurgu gruplarının kendi aralarında yakın bağlantılar ve örtüşmeler bulunmaktadır. Örneğin, *Liberallik* kurgu grubundaki "*Herhangi bir sûfî grupla bağlantısı yok*" kurgusu bir liberal tavrı temsil edebilirken, *Davranışsal dindarlık*taki "*Sûfîlikle bağlantısı var*" kurgusu içsel dindarlığın kalitesini temsil edebilir. Birinci kurgunun sahibi bir sûfî grubun kurallarına basitçe bir uyumu dar-kafalılık (closed-minded), bağımlılık ve dogmatizm ile özdeşleştirmiş olabilir. *Müsamaha* kurgu grubundaki *merhametli* ve *yumuşak kalpli* kurguları "*Sempatik kişilik nitelikleri*" kurgularıyla karşılaştırılabilir vb. Bu arada *Müsamaha* ve *Adalet* kurgu grupları birbirleriyle çelişkili gibi gözükebilir. Bir kişi, *Adil* olmanın zorunlu olarak *Müsamahakâr* olmayı devre dışı bırakacağını düşünebilir. Bu belki de her ikisinin uygulama alanları tarafından açıklanabilir. Yine, *Tutarlılık* kurgu grubu *Samimiyet* kategorisinden tamamen ayrı düşünülemez.

Dinîlik veya dindarlık hem teorik biçimde kişisel tecrübe ve gözlemlere bağlı (tümevarımsal) olarak ve hem de operasyonel, yani bir insanın günlük ibadetlerini yerine getirme seviyesini ölçme, birinin hayatında dinin önemini ölçme gibi ampirik ölçümlere dayanarak tanımlanabilir (Hood, Spilka, Hunsberger & Gorsuch, 1996). Dindar olmanın bir kaç boyutu bulunmaktadır. (*i*) Ritüel, (*ii*) doktrin, (*iii*) duygu, (*iv*) bilgi, (*v*) ahlâk ve (*vi*) sosyal boyutlar bunlar arasındadır (Hood et al., 1996; ayrıca bkz., Brown, 1988; Meadow & Kahoe, 1984). Bu çalışmada ortaya çıkan kurgu ve kurgu grupları bütün bu altı boyutu yansıtıyor gözükmektedir. Her ne kadar bir duygu kategorisi bulunmasa da bilişsel dindarlığın "*Sûfîlikle bağlantısı var*" ve "*Metafizik deneyimlere sahip olma*" gibi bazı kurguları dindar bir insanın duygusal deneyiminin göstergeleri olarak kabul edilebilir. Katılımcılar tarafından algılanan ve arzu edilir dinî nitelikleri belirli bir şekilde gösteren bu kavramlar hep birlikte aynı zamanda o grubun hatta eğer o grup tipik bir temsilcisiyse o toplumun "bilinçlilik"ini yansıtabilir.

Bu çalışma ışığında Müslüman ilâhiyatçılar tarafından bilişsel olarak oluşturulan içten bir müminin özelliklerinin şunlar olduğu öne sürülebilir:

(*i*) Diğerkâm, yani bireysel ve sosyal problemlere karşı duyarlı,

(*ii*) Dinî değerlere karşı derin ve sarsılmaz olarak bağlı,

(*iii*) Dinî ritüelleri yerine getiren,
(*iv*) Son derece dürüst,
(*v*) Eğitim açısından rekabet gücüne sahip (İslâm'ı iyi bilir),
(*vi*) Samimî ve içten,
(*vii*) Tutarlı,
(*viii*) Sempatik bir kişiliğe sahip,
(*ix*) Liberal fikirli (geniş fikirli),
(*x*) Sosyal ilişkilerde başarılı,
(*xi*) Müsamahakâr,
(*xii*) Çok çalışkan,
(*xiii*) Prensip sahibi (ödün vermez),
(*xiv*) Mütevazı (başarısıyla böbürlenmez),
(*xiv*) Güvenilir,
(*xvi*) Adil.

Diğer kurgu grupları içerisinde *Diğerkâmlık* kurgusunun bu çalışmada ilk sırada bulunmasının nedeni, herhalde en iyi "*Toplumda nihaî veya aşkın olanın gerçekten ilâhî olduğu bir yerde dinî ve ahlâkî yaşamın gelişiminin diğerkâmlık ve sosyal dayanışma yönünde artan bir ruhsallık [spirituality] örneği gösterdiği*" (Hull, 2001, s. 268) ifadeleriyle açıklanabilir:.

Bu kurgular toplamı ne derece Kur'an'ın öğretisini yansıtmaktadır? Yukarıda liste halinde verilen maddeler üzerinde düşünüldüğünde biri hariç hepsinin Kur'an tarafından önerilen ana temel özellikler arasında bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte, *Liberallik* kategorisinde düşünülen kurguların çoğunun Kur'an tarafından özellikle vurgulanmakta olduğu tartışılabilir. Diğer bir deyişle, bunlar daha ziyade belirli bir zaman diliminde Kur'an ayetlerinin kavranma, yorumlanma ve yaşanma biçimini yansıtmaktadır.

Eğitimle İlgili Çıkarımlar

Bu bulguları eğitim bağlamında ele aldığımızda, şöyle bir soru sorulabilir: "Devlet okullarındaki din pedagojisi öğrencilerin kafalarında ne türden bir bilinçlilik oluşturmayı hedeflemektedir ve bunu nasıl yapıyor?" Din eğitiminin önemli bir fonksiyonu genç insanları sadece öngörülen dinî bilgi ve malûmatla doldurmak veya tenkide tâbi tutma-

dan geleneksel bilgiyi gelecek nesle taşımak olmamalıdır. Onları bu malûmatın kaynağı, değeri ve bu bilginin nasıl üretildiği konusunda da bilinçlendirmelidir. Bu ancak kritik tartışmaların izin verildiği ve belirli bir dinî düşünceye sahip bir öğrencinin kendi inancından dolayı arkadaşları veya öğretmenleri tarafından kınanmayacağı ve sansüre tâbi tutulmayacağı bir ortamda gerçekleştirilebilir. Çoğulcu ve liberal bir toplumda din eğitimi bu çalışmada elde edilen türden bir dinî bilinçliliği bir yaşam tarzı için, mevcut diğerleri arasından sadece bir seçenek olarak sunabilir fakat öğrencilerin beynini yıkama veya onları tek doğrular sistemi olarak buna veya benzeri bir bilinçliliğe zorlama hakkını elinde bulundurmamalıdır.

Diğer bir soru da şudur: "Dindarlığın bu nitelikleri, modern, çoğulcu seküler bir toplumun öngördüğü değerlerle ne derece bağdaşabilir?" Diğer bir söyleyişle "Bu şekilde algılanan dindarlık bir toplumun dine karşı farklı tutumları olan bireyleri arasında gerilim ve çatışma yaratır mı?" *Bilişsel dindarlık* kurgu grubunda yer alan "*Dini savunmak için kendini feda edebilir*", "*Allah'ın iradesine tam bir teslimiyet*" ve "*Dinî prensiplere kesin olarak inanma*" kurguları ilk bakışta dogmatizm mesajları taşıyor gibi görünebilir. Onlar aynı zamanda basitçe dinî değerlere karşı güçlü bir bağlılık olarak da yorumlanabilir. Bu tür bağlılıklar bir insanı toplumun diğer üyeleriyle iletişim ve sosyal ilişki kurma konusunda ayrımcılık yapmaya ve dışlamaya sevk etmediği müddetçe saygı duyulmalı ve değerli görülmelidir. Dahası, eğer bu bağlılıklar bir insanın kendi dinî değerlerine olan bağlılığının önemli bir göstergesi olarak algılanırsa bireysel dinî özgürlük çerçevesinde değerli bulunmalıdır. Bununla birlikte, Hull (1998)'e atfen şöyle söylenebilir; eğer bir Müslüman bireysel veya kolektif İslâmî kimliğini, Hristiyanlık, lâiklik veya hümanizm gibi diğer dinler veya ruhsallıkların (spirituality) olumsuz bir imajını yaratarak kurmaya çalışıyorsa o zaman bu davranış "dincilik" veya belki de olumsuz bir anlamla "İslâmcılık" olarak nitelendirilebilir.

Belirli bir Müslüman'ın iyi niteliklerinin algılanışındaki vurgu topluma, kültüre ve zamana göre değişiklik arz edebilir. Dolayısıyla, belirli bir kurgu grubunu seçen katılımcıların frekansı farklı sosyal şartlarda değişik olabilir. Belirli bir tarihî dönemdeki insanların İslâmî niteliklere olan vur-

guları sosyo-kültürel şartlara göre şekillenebilir ki bunlar İslâmî yazılı kaynaklarda mevcut olan orijinal niteliklerden de farklı olabilir. Bunun sebebi, yedinci yüzyılın başlarındaki sosyo-kültürel şartların ve vahyin cevap verdiği söylenen sorunların diğer zamanlardaki sosyal, politik, bireysel ve kültürel sorunlardan farklı olması olabilir.

Bu çalışmadaki amaç genel olarak ruhsallığı değil İslâmî dindarlığın algılanışını ölçmekti. Kaldı ki ruhsallık kavramı kurumsallaşmış dinleri içine alacak biçimde daha geniş bir şekilde tanımlanmaktadır (Hull, 1999). Eğer Hull'un geniş olarak aşkınlık kavramını kullanarak açıkladığı ruhsallık (spirituality) tanımı dikkate alınırsa o zaman *Diğerkâmlık* bencilliğe ve ben-çıkarcılığa dayanan insan ilişkilerinin aşkınlaşması, *Bilişsel dindarlığı* da bilişsel kapasitenin, materyalist alanını ve ufkunu, sonsuzluğu ve metafiziksel olguları için alacak biçimde genişletilmesi yoluyla aşkınlaştırılması olarak yorumlanabilir. Halkla ve diğer dinden insanlarla bu konuda yapılacak olan daha fazla araştırma Müslüman ilâhiyat öğretim elamanları ile halkın ve diğer inançtan olan insanların dindarlığını karşılaştırmak için fırsatlar sağlar. Dahası, daha fazla katılımcıyla yapılacak olan yoğun araştırmalar standart bir dindarlık ölçeği geliştirmek için temel de oluşturabilir.

Sonuç

Dağarcık ağı tekniği kullanılarak Müslüman ilâhiyatçıların 200 kişisel kurgusundan arzu edilen Müslüman nitelikleri ile ilgili 18 kurgu grubu elde edilmiştir. Bu kurgu grupları İslâm'la bağlantılı olarak *Diğerkâmlık*tan *Bilişsel dindarlık*a, *Samimîlik ve içtenlik*ten *Çalışkanlık*a uzanan çeşitli nitelikler tarafından temsil edilmiştir. Her katılımcının on kurgusu genellikle ağırlıklı olarak bir kurgu grubunu gösterme eğilimindedir. Bununla beraber, bütün kurgu gruplarının birlikte, bir grup Müslüman ilâhiyatçı tarafından algılandığı biçimiyle İslâmî bilinçliliğin genel bir resmini yansıttığı düşünülmüştür. Bu şekilde algılanan İslâmî dindarlık veya dünya görüşü, günümüz çoğulcu toplumunun dokusuyla bağdaşır görünmektedir. Dahası, kıymetli özellikleri ve desteklediği değerler diziniyle bu dünya görüşü insanlaşma (humanization) sürecine katkı sağlamada önemli rol oynayabilir.

Kaynakça

Blease, D. (1986). Teachers' personal constructs and their pupils' self-images. *Educational Studies, 12*, 255-264.

Brown, L. B. (1988). *The psychology of religion: An introduction*. London: SPCK.

Burnard, P., & Morrison, P. (1989). What is an interpersonally skilled person? A repertory grid account of professional nurses' views. *Nurse Education Today, 9*, 384-391.

Child, D. (1970). *The essentials of factor analysis*. London: Holt, Rinehart and Winston.

Cross, V. (1998). Begging to differ? Clinicians' and academics' views on desirable attributes for physiotherapy students on clinical placement. *Assessment and Evaluation in Higher Education, 23,* 295-311.

Eyerman, R. (1981). *False consciousness and ideology in Marxist theory*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Gordon C. (1968). Self conceptions: Configuration of content. in Burns R.B. (1979). *The Self Concept*, Harlow: Longman.

Feixas, G., Geldschlager, H., & Neimeyer, R. A. (2002) Content analysis of personal constructs. *Journal of Constructivist Psychology*, 15, 1-19.

Heather, N. (2000). *Religious language and critical discourse analysis: Ideology and identity in Christian discourse today*. Oxford: Peter Lang.

Hood, R. W., Spilka, B., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (1996). *Psychology of religion: An empirical approach*. London: The Guilford Press.

Hull, J. M. (1998). Religion, religionism and religious education. In J. Lahnermann (Ed.). *Intereligiöse Erziebung 200*. Humburg: E.B. Verlag.

Hull, J. M. (1999). Spirituality, religion, faith: Mapping the territory. *Youth and Policy Issue, 65,* 48-57.

Hull, J. M. (2001). Competition and spiritual development. *International Journal of Children's Spirituality, 6*, 263-275.

Kelly, G. A. (1955). *The Psychology of personal constructs* (volume one), New York: W.W. Norton & Company. Inc.

Meadow, M., & Kahoe, R. D. (1984). *Psychology of religion: Religion in individual lives*. Cambridge: Harper & Row.

Milliyet (1992). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. İstanbul: Milliyet Tesisleri.

Winter, D. A. (1992). *Personal construct psychology in clinical practice. theory, research and applications*. London: Routledge.

The Consciousness of Islamic Religiosity: Desirable Attributes of Genuine Muslims as Constructed by a Group of Islamic Theologians[1]

Citation/©– Ok, Ü., & Cross, V. (2003). The Consciousness of Islamic Religiosity: Desirable attributes of genuine Muslims as constructed by a group of Islamic theologians / İslâmî dindarlık bilinci: Bir grup Müslüman İlâhiyatçının 'hakikî' Müslümanların arzu edilir nitelikleri konusunda oluşturdukları bilişsel kurgular. *Journal of Values Education (Turkey) / Değerler Eğitimi Dergisi, 1* (2), 149-171.

Abstract– This study is an attempt to discover the personal constructs of 20 Muslim divinity lecturers in Turkey about desirable attributes of 'genuine' Muslims using repertory grid technique. The result of factor analysis as well as various manual approaches to the data revealed 18 construct composites from 200 individual constructs representing lecturers' perception of desirable Muslim characteristics. The 18 group of characteristics ranged from Altruism to Hard Working and from Cognitive Religiosity to Sincerity. The leading construct composites are altruism, cognitive religiosity, honesty and sincerity and genuineness. The authors discussed the compatibility of perceived Islamic religious attributes with the mores favored by modern pluralist societies.

Key Words– Personal Construct Theory, Desirable Islamic Attributes, Repertory Grid, (False) Consciousness, Spirituality, Religious Education.

1 The authors would like to thank to lecturers who contributed to this study as volunteering participants in the Divinity Faculty of Cumhuriyet University, Turkey.